

ÁTTÉRTEK-E A KAZÁROK A ZSIDÓ VALLÁSRA?*

Hosszú ideje elfogadott az a meggyőződés, hogy a kazár nép vagy annak vezető rétege áttért a zsidó vallásra.¹ 2010-ben azonban Moshe Gil egy rövid terjedelmű cikkben kifejtette, hogy ennek az állításnak nincs valóságalapja.² Tudomásom szerint a cikk nem váltott ki komoly akadémiai visszhangot. Kíváncsiságból és a történet demográfiai vonatkozásai iránti érdeklődéstől vezérelve a kazár áttérést bizonyító forrásokat alapos kritika alá vettem, és ezzel párhuzamosan megvizsgáltam az elméletnek ellentmondó bizonyítékokat is. Arra a következtetésre jutottam, hogy Gilnek igaza van, az áttérés valóban nem történt meg. Megállapításaimat orosz nyelven publikáltam 2011-ben, majd egy átdolgozott változatot is közre adtam 2014-ben, és ugyanebben az évben a cikk egy javított és bővített verzióját angolul is megjelentettem.³ Azóta több tanulmány is napvilágot látott az áttérésről, de mindegyikük evidenciaként kezeli annak megtörténtét. Mivel a témát érdeklődés övezi, érdemes a kérdéssel magyar nyelven is foglalkozni, illetve további cikkekre és könyvekre is felhívni a figyelmet. Jelen tanulmányom igen tömör összefoglaló, így a téma bővebb tárgyalása iránt érdeklődő olvasóknak a cikk angol nyelvű eredeti verzióját ajánlom figyelmébe. A munka elején szeretném leszögezni, hogy nem vállalkozom annak magyarázatára, miért is hisznek annyian az áttérés történetében, és hogy a kurrens kutatások miért hagyják figyelmen kívül a történettel kapcsolatos problematikus pontokat. Ezeket a kérdéseket ugyanis a tudásszociológusok jobban meg tudják magyarázni, mint a történészek.

A tanulmány elején három kérdést kell feltennünk. Elsőként: mit értünk azon, hogy „zsidónak lenni” vagy „zsidóvá válni”. A sábat megtartása, a kásrut (étkezési szokások) vagy a szexuális kapcsolatokra vonatkozó szabályok – hogy csak néhány dolgot említsünk a rabbinikus judaizmusból – minden bizonnyal komoly kihívást

* A tanulmány angol nyelven készült, magyarra Kovács Eszter fordította. Köszönjük Bálint Csanádnak szíves közreműködését a szerző és a szerkesztőség kapcsolatfelvételében, valamint Sudár Baláznak a szakmai segítséget.

¹ Peter Golden áttekintése adja a téma leghasznosabb bemutatását, lásd *The Conversion of the Khazars to Judaism*. In: *The World of the Khazars: New Perspectives*. Ed. Peter Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas. Leiden 2007. 123–162.

² *Moshe Gil*: Ha-Kuzarim lo hitgayru. *Tsion* 75. (2010) 1. sz. 5–14. Gil a kazárookra vonatkozó arab forrásokra támaszkodik, én viszont megpróbáltam minden – írott és nem írott – forrást, valamint a másodlagos irodalmat is felhasználni. Gil cikke angolul jelent meg (arra való hivatkozás nélkül, hogy korábban már héberül is publikálta): *Did the Khazars Convert to Judaism?* *Revue des Études Juives* 170. (2011) 3–4. sz. 429–441.

³ *Shaul Stampfer*: *Did the Khazars convert to Judaism?* *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* 19. (2013) 3. sz. 1–72.

jelentettek volna egy harcoló, félnomád közép-ázsiai népnek. Emiatt széles körű konszenzus mutatkozik a kutatók között arról, hogy noha a kazárok a judaizmust elfogadták, annak rabbinikus formáját nem feltétlenül vették fel, azt azonban még senki sem tisztázta, hogy ez pontosan mit is jelent.⁴ Lehetne úgy érvelni, hogy a kazárok a judaizmus egy szinkretikus vagy részleges formáját vették fel, vagy úgy, hogy egyszerűen egy absztrakt monoteisztikus teológia mellett kötelezték el magukat. Ugyanakkor a kortársak tisztában voltak azzal, hogy ki a zsidó. Egy középkori személy – muszlim, keresztény, zsidó – számára a „zsidó” rabbinikus zsidót jelentett. Zsidók és nem zsidók is úgy vélekedtek, hogy a zsidó lét részét képezi az áttérési rituálé, valamint a zsidó törvények egésze vagy nagyobb része iránti elköteleződés.⁵ A zsidó törvények legismertebb kifejeződései a sábát és a kóser étrend megtartása voltak, s ezek egész biztosan nehézséget okoztak volna a kazároknak. Ugyanakkor bizonyítékok nélkül nem könnyű elfogadni azt a feltételezést, miszerint a 9. századi Kazáriában létezett volna valamiféle 21. századi humanista judaizmus. Összefoglalva: ezt az elsőként feltett kérdést még senkinek sem sikerült kielégítően megválaszolnia.

A második kérdés: ki akarta, hogy a kazárok áttérjenek a zsidó vallásra? A keresztény és muszlim gyakorlathoz hasonlóan léteztek volna zsidó misszionáriusok? Erre semmiféle bizonyíték nincs. Egyesek azt állítják, hogy a Kazár Birodalmon átutazó zsidó kereskedők⁶ vagy gazdag zsidó üzletemberek⁷ ösztönözték az áttérést, érvelésük azonban nem túl meggyőző.

Harmadszor: miért akarna egy nép vagy annak vezető rétege áttérni a judaizmusra? Néhányan amellet érvelnek, hogy a zsidó vallás felvétele a kazárok bölcs stratégiai döntése lehetett, hiszen ezáltal elkerülhették, hogy a keresztény–muszlim konfliktusban valamelyik fél oldalára kelljen állniuk.⁸ De ez nem lett volna semleges lépés, sem pedig okos döntés. A keresztények jobban örültek volna, ha a kazárok Krisztus keresztrefeszítőinek vallását veszik fel, mint ha a muszlim vallást? A muszlimok pedig tényleg kevésbé bánták volna, ha a kazárok a Mohamedet elsőként elutasító zsidók hitét választják, mint a kereszténységet? A politikai előnyre vonatkozó állítás meglehetősen spekulatív. A források alapján ugyanis arra vonatkozóan sem

⁴ *Boris Rashkovski*: Khazaria/Khazarija Problema vybora konfessional'noj orientacii. *Vostok/Oriens* (2010) 1. sz. 25–39.

⁵ A témáról lásd *Shaye J. D. Cohen*: *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*. Berkeley 1999., különösen: 140–174.

⁶ *Omeljan Pritsak*: *The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism*. *Harvard Ukrainian Studies* 2. (1978) 261–81. Ezt a lehetőséget a későbbiekben részletesebben is tárgyalom.

⁷ Ahatanhel Krymskyi tézisének bemutatását lásd *Oleg B. Bubonok – Oleksij Oleksandrovich Khamrai*: *Alternativna hipoteza A. U. Krymsovo pro chas i obstavini iyudaizatsii khozariv*. In: *Skhid i dialog tsivilizatsii*. Ed. Oksana D. Vasiliuk – Nataliya M. Zub. Kiev 2012. 57. Mielőtt Krymskyi tézisének elvetnénk, ne felejtjük el, hogy ő a sztálini titkosrendőrség ellenőrzése alatt írt.

⁸ Ennek a vélekedésnek az összefoglalását lásd *Peter Golden*: *The Conversion of the Khazars to Judaism*. In: *The World of the Khazars* i. m. 152., illetve az általa hozott Artamanov idézet.

található bizonyíték, hogy a kazároknak politikai okuk lett volna az áttérésre, vagy hogy a kazár vezetés politikai megfontolásból választotta volna a zsidó vallást.

Dokumentumforrások

A kazárok általános, illetve konkrét áttérésére vonatkozó legrészletesebb forrást két (érveléstől függően három) héber nyelvű szöveg jelenti. Az első egy levél, feltételezhetően Józseftől, a kazár kagántól, címzettje pedig egy ismert spanyol zsidó, Hasdai ibn Shaprut (†970). Ebben a levélben József a „türkök királyának” nevezi magát, és beszámol arról, hogy generációkkal korábban Bulant, az egyik első kazár királyt meglátogatta álmában egy angyal, aki őt és a későbbi vezíreket az igaz Isten felismerésére vezette.⁹ Ekkor Bulan vallási vitát szervezett a keresztények, muszlimok és zsidók között, hogy megállapíthassa, melyik az igaz vallás. Amikor a vita során patthelyzet alakult ki, Bulan megkérte a keresztényeket és a muszlimokat, hogy hasonlítsák össze a vallásokat. Mindkét fél elég naiv volt ahhoz, hogy beleessen a csapdába, így amikor egyetértettek abban, hogy az alternatívák közül a zsidó vallás a legigazabb, a király és népe azonnal átvette a judaizmust.¹⁰ Bulan zsidó tudósokat hívott meg az országába, akik megtanították neki és népének a Tórát és a parancsolatokat. Bulan unokája, Ovadia követte a trónon, aki zsinagógákat és tanházakat építtetett, és sok tudóst gyűjtött maga köré, hogy tanítsák neki a Tórát és a Talmudot.

A levél hitelességét régóta vitatják.¹¹ Minden bizonnyal korai keletkezésű, hiszen már a Hasdai ibn Shaprut életét követő első században idézték. Egy jól ismert spanyol talmudista tudós, Júda ben Barzillai (késő 11., kora 12. század) is említi a levelet, de hozzáteszi, hogy kétségei vannak az áttérés történetével kapcsolatban. Sajnos kételkedésének pontos okait nem nevezi meg, de nyomós indok nélkül feltételezhetően nem írt volna róluk.¹²

⁹ A szöveg kritikai kiadását több kapcsolódó szöveggel együtt lásd *Pavel K. Kokovtsov*: *Evrejsko-khazarskaja perepiska v X veke*. Leningrad 1932. A levélváltás rövidített angol fordítását lásd *Elkan Adler*: *Jewish Travellers in the Middle Ages*. London 1930. 22–36.

¹⁰ Közép-Ázsiában nem ritkák a vallási vitákról és áttérésekről szóló beszámolók, lásd például *Reuven Amitai*: *The Conversion of Teguder Ilkhan to Islam*. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25. (2001) 15–43.

¹¹ Az erről szóló szakirodalom túl terjedelmes ahhoz, hogy itt felsoroljuk, ezért csak az általam legfontosabbnak tartottakra szorítkozom. Az egyik korai kiritkát lásd *Henri Grégoire*: *Le ‘Glozel’ Khazare*. *Byzantion* 12. (1937) 225–266. Ha Grégoire visszafogottabb stílusban írt volna, talán nagyobb hatása lett volna. A témáról részletesen lásd *Boris Rashkovski*: *Vnov’ o poiske sledov khazarskogo iudaizma v pis’mennyh istochnikah*. *Nauchnye trudy po iudaïke: Materialy XVIII mezhdunarodnoj ezhegodnoj konferencii po iudaïke II*. Moskva 2011. 72–94.

¹² *Simcha Asaf*: *Rav Yehudah al-Barceloni ‘al iggeret Yosef Melekh ha-Kuzarim*. *Jeschurun* (1924) September 113–117.

A levél azt sejteti, hogy az áttérés a 7. század közepén történt, de a Kazár Királyságot is csak ekkor¹³ alapították. A levélnél korábbi szarmazó megbízható, független források (Szallám tolmács, valamint Cirill és Metód) alapján viszont a kazár vezetőség akkoriban még nem volt zsidó. A levél beszámol róla, hogy a kazár királyok zsinagógákat és tanházakat építettek, és zsidó tudósokat gyűjtöttek maguk köré, akiknek javakat adtak, a tudósok pedig magyarázták a Bibliát, a Misnát, a Talmudot és más írásokat. Azonban egyik tudós sincs nevesítve, és a korabeli, a jeruzsálemi vagy babiloniai jesivában íródott, illetve a Kairói Genizában fennmaradt zsidó irodalmi források sem szólnak a kazár területek zsidó tudósairól, sem a tudósok Kazáriába történő vándorlásáról.

A levél földrajzi leírásai még ennél is problematikusabbak. Feltételezhető, hogy egy király tisztában van birodalmának földrajzával. A levél viszont úgy írja le a kazár állam határait, hogy azok jóval nagyobb területet fognak körül, mint amekkora ismereteink szerint az valóban volt Hászdái életében.¹⁴ Ennél komolyabb érv Abraham N. Poliak észrevétele,¹⁵ miszerint József ugyan jól ismerte birodalma nagyobb részét, de a keleti részekről, az ott lakó népcsoportokról, az ottani kereskedőutakról és a Hvárezmmel (ma: Khiva) ápolit kereskedelmi kapcsolatokról csak feltűnően keveset tudott. Ez azért meglepő, mert a Hvárezmmel folytatott kereskedelem a kazár gazdaság egyik fontos eleme volt. Poliak azt is megfigyelte, hogy a levél földrajzi információi ahhoz hasonlatosak, amiket egy Konstantinápolyból a Krím déli partja felé tartó utazó szerezhethetett.¹⁶ Elena Galkina két részletes tanulmányában további problémákra mutatott rá a levél földrajzi pontosságát illetően.¹⁷ Végezetül: a levél nem említi név szerint a kazár királyság nagyobb városait, amit egy királytól joggal várhatnánk, midőn birodalmát bemutatja.¹⁸

¹³ A 340 évnyi időszak a levél hosszú változatában szerepel. A rövid verzió nem beszél a dátumról, de Bulan és József között 12 generációról számol be.

¹⁴ Novoseltsev szerint a szerző a levélírás idejéhez képest egy-két évszázaddal korábbi határokat írt le, hogy lenyűgözze Hászdái ibn Sáprutot. Lásd *Anatolij Petrovich Novoseltsev: Khazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza*. Moskva 1990. 100., 154. Idézi *Elena Galkina: Danniki Hazarskogo kaganata v pis'me tsarâ Iosifa*. Sbornik Russkovo istoricheskovo obshchestvo 10. Special issue: Rossija i Krym (2006) 158. sz. 376–390., különösen Nr. 20.

¹⁵ Lásd *Abraham N. Poliak: Hitgayrut ha-Kuzarim*. Tsion 6. (1941) 2. sz. 106–112. és Tsion 6. (1941) 3. sz. 160–80. Lásd még *Vladimir Minorsky: A New Book on the Khazars*. Oriens 11. (1958) 1–2. sz. 122–145., itt: 131–32.

¹⁶ *Abraham Poliak: Khazariah*. Toledot mamlaket yehudit be-Eiropah. Tel Aviv 1951. 21.

¹⁷ Lásd *Galkina, E.: Danniki Hazarskogo kaganata i. m. Galkina felvet lehetséges megoldásokat, de egyik sem egyszerű*. Lásd még *Elena Galkina: Territoria Khazanskogo kaganata IX-pervoj poloviny X v. v pis'mennyh istochnikah. Voprosy istorii* 9. (2006) 132–145, különösen: 138. (ami hiányzik a leírásból), 141. (a levél „korlátainak” rövid összefoglalása). Galkina nem számol azzal a lehetőséggel, hogy maga a levél nem eredeti.

¹⁸ Douglas M. Dunlop, aki József levelét eredetinek tartja, foglalkozik ezzel a problémával. Megemlíti Poliakit, aki felteszi a kérdést, hogy miért nincs a levélben információ a Kazáriával fontos kereskedelmi

A levél kazár gazdaságot bemutató részei szintén kérdések. A kazárok nomád törzsként éltek, így – bár részben alkalmazkodtak a mezőgazdasági és letelepedett életmódhoz – gyakran vándoroltak az állataikkal. Ezzel szemben a levél fejtett kazár mezőgazdaságról számol be – gazdag földekről, szőlőültetvényekről, gyümölcsösökről –, noha ez nem jellemezte a régiót, állatállományt pedig egyáltalán nem említ. Ellentmondások benne az arabok és kazárok közötti háborúkról szóló történeti beszámolók is.¹⁹

A József levelével kapcsolatos problémák alapján arra a következtetésre jutunk, hogy azt nem a kazár király írta, vagy valaki a királyi udvarból, sőt, valószínűleg nem is olyasvalaki, aki a kazár területeken élt.²⁰ Ez a kérdés beleillene egy érdekes nyelvészeti felvetésbe is. A levelet ugyanis gyönyörű irodalmi héber nyelven írták, és Abraham N. Poliak, valamint mások is megjegyezték, hogy a szövegben szétszórva arabizmusok találhatók.²¹ Ha a levél Spanyolországban készült volna, mindez logikus is lenne, s ráadásul nem ez volna az egyetlen spanyolországi héber hamisítvány.

A második héber szöveg, amelyet jelenlegi lelőhelye miatt gyakran *cambridge-i dokumentumnak* vagy a szöveget elsőként publikáló tudós után *Schechter-dokumentumnak* is neveznek, még ennnyire sem tekinthető hiteles forrásnak.²² Ez a ka-

kapcsolatokat fenntartó Hvárezmről (Khiva). Dunlop arra jut, hogy: „egyszerűen nem tudjuk”. Talán nem értünk egyet Dunlop nézeteivel, de az őszintesége feltétlenül értékelendő. Lásd *Douglas M. Dunlop: The History of the Jewish Khazars*. Princeton 1954. 150. Egy eredeti értekezést és további fejleményeket olvashatunk itt: *Andreas Kaplony: Routen, Anschlussrouten, Handelshorizonte im Brief von Hasday b. Shaprut an den hazarischen König*. In: Ibrahim ibn Yakub at-Turtushi: Christianity, Islam and Judaism Meet in East-Central Europe, c. 800–1300 A.D. Proceedings of the International Colloquy, 25–29 April 1994. Ed. Petr Charvát – Jiri Prosecký. Prague 1996. 140–168., különösen: 147.

¹⁹ *Dan Shapira: The Khazar Account on the Ardebil War and the Problem of Its Authenticity*. In: Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden. Ed. István Zimonyi – Osman Karatay. Wiesbaden 2016. 313–336. Shapira megkísérli feloldani az ellentmondásokat, de a kérdések továbbra is megválaszolatlanok maradnak. Itt köszönöm meg, hogy rendelkezésemre bocsátotta a tanulmányát.

²⁰ A kortárs tudósok közül Poliak apokrif munkaként tekint a levélre, és feltételezi, hogy a levelezést egyvalaki írta Spanyolországban 1070–80 tájékán. Lásd *Poliak, A. N.: Khazaria* i. m. 19.; Ankori nyomán „irodalmi fikciónak” nevezi a forrást, lásd *Zvi Ankori: Karaites in Byzantium*. New York 1959. 70. A gondolatról lásd *N. I. Z. Berlin: Istoricheskie sud’by evrejskogo naroda na territorii Russkogo gosudarstva*. Petrograd 1919. 114–122., de akkoriban kevés figyelmet kapott. Az 1930-as években Ahatanhel Krymskyi is megírta, hogy a levél apokrif, de mivel csak 2012-ben publikálták a művét, szintén nem kapott figyelmet. Lásd *Oleg B. Bubonok – Oleksiy Khamrai – Vitaly Chernoiwanenko: A. U. Krymskyi pro obstavini iudeizatsii khazariv*. Skhidnyi Svit 3. (2011) 246–270., itt: 266. A legfrissebb értekezést a témáról lásd *Mikhail Kizilov: Krymskaya Iudea*. Simferopol 2010., különösen: 63–65.

²¹ Lásd *Abraham N. Poliak: Hitgayrut ha-Kuzarim* i. m.; *Uő: Khazariah* i. m.; *Uő: Vostochnaia Evropa IX–X vekov v predstavlenii Vostoka*. Slaviane i ikh sosedi 10. (2001) 84. Hasonló következtetésre jutott Valdimir Minorsky is, lásd *Hudud al-‘Alam (The Regions of the World): A Persian Geography* 372 A.H. – 982 A. D. Ed. Vladimir Minorsky. London 1937. 470.

²² *Solomon Schechter: An Unknown Khazar Document*. Jewish Quarterly Review 3. (1912/13) 2. sz. 182–219. A levél új kiadását lásd *Norman Golb – Omeljan Pritsak: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca (USA) 1982. 75–156. Az én interpretációm radikálisan eltér az övéktől.

zár vezetőséget részben az asszimilálódott örmény zsidók leszármazottjaiként írja le. A dokumentum szerint Serakh – aki Sabrielnek, a harcosok parancsnokának zsidó felesége – meggyőzte férjét, hogy térjen vissza zsidó gyökereihez. Ez felbőszítette a keresztény macedón királyt és Arábia muszlim királyát, akiknek haragját csak azzal lehetett kiengesztelni, hogy vitát rendeztek a saját vallásuk és a zsidók képviselői között. A vita véletlenszerűen úgy oldódott meg, hogy a zsidó vitafelek találtak egy könyvtárat tele héber könyvekkel, amelyeket fel tudtak használni vallási érveikhez. A vita (a zsidók szempontjából) sikeres lezárását és a kazár vezetőség judaizmusra való teljes visszatérését követően a keresztény és muszlim területekről megindult a zsidók vándorlása Kazáriába.

A cambridge-i/Schechter-dokumentum ellentmond minden létező, a kazárokról és a zsidó vallásra történő áttérésükről szóló beszámolóknak. Ha ugyanis ez az írás hiteles, akkor az összes többi hamis. A vitában résztvevők zsidó származása és a rejtett szövegek megtalálása is egyedülálló ebben a szövegben. Még a hiszékeny elme is megütközik azon a gondolaton, hogy a két király annyira feldühödött volna a kazár hadvezér vallásgyakorlásán, hogy emiatt vitát szerveztek és képviselőket is küldtek a távoli kazár területekre. Ráadásul ilyesmiről nincs említés sem a muszlim, sem a bizánci forrásokban. A barlangban elrejtett könyvek csodálatos megtalálása természetesen lehetséges, de lássuk be, nem túl valószínű. Még kevésbé hihető az az állítás, hogy a megtalálók – akik könyvek és héber oktatás nélkül nőttek fel – azonnal képesek voltak elolvasni és értelmezni is tudták őket. A független és megbízható források nem számolnak be nagyarányú zsidó migrációról a kazár területekre.²³ Érdekes a szerzőnek az az állítása, mely szerint „földünkön azt mondják, apáink Simeon törzséből származtak, de nem tudjuk biztosan, hogy ez igaz-e”. Simeon törzse nemcsak egyike a tíz eltűnt törzsnek, hanem a jelek szerint már a bibliai időszakban sem számított elismert egységnek. Bár erre a régen kihalt törzsrre való utalás beleillik a tíz eltűnt törzs hagyományába, mégis meglehetősen furcsa ez az eredetválasztás.²⁴ Végezetül: jelentős eltérés figyelhető meg az ebben a levélben és az orosz forrásokban leírt események között.²⁵ A szöveg szerzője valamelyest ismerte a sztyepei

²³ Kokovtsov más problémákra is rámutat, lásd *Kokovtsov, P.*: *Evrejsko-khazarskaja perepiska* i. m. A kronológiai problémákat lásd *Nora Kershaw Chadwick*: *The Beginnings of Russian History: An Enquiry into Sources*. Cambridge 1946. 47. A Bizáncból való elvándorlás kérdését később tárgyalom.

²⁴ Kokovtsov kételkedett a levél eredetiségét illetően, erről lásd *Kokovtsov, P.*: *Evrejsko-khazarskaja perepiska* i. m. 5–36. Kritikáját visszahangozta: *Yaakov Lur'e*: *Drevnaya Rus v sochinenie Leva Gumileva*. *Zvezd* 10. (1994) 167–177. Lásd még *Constantine Zuckerman*: *On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo*. *Revue des Études Byzantines* 53. (1995) 237–270., akinek a megközelítése eltér az enyémétől.

²⁵ A levél és a *Novgorodskaja pervaja letopis* (The Russian Primary Chronicle) néven ismert orosz krónika közötti ellentmondásokat lásd *Vladimir Petrukhin*: *Khazaria and Rus*. In: *World of the Khazars* i. m.

élet valóságát és képeit, de a levelet rendkívül nehéz egy kazár zsidó autentikus munkájának tekinteni. Röviden összefoglalva ez a szöveg sem használható forrásként a kazár területeken történt események rekonstruálásához.

A harmadik héber dokumentum egy zsidó kérése egy másik zsidóhoz, hogy segítsen adósságának visszafizetésében.²⁶ Vagy a kijevi zsidó közösségnek van címeze, vagy pedig onnan küldték. Több személy neve is szerepel ebben a levélben, amelyek lehetnek kazár nevek, és látszólag egy kazár szimbólum is van a levélen. Maga a szöveg azonban nem tesz utalást a kazár áttérésre vagy a kazárok zsidóságára, így legfeljebb arra szolgáltat bizonyítékot, hogy Kazáriában voltak zsidók, arra nem, hogy a kazár elit vagy az egész kazár nép áttért volna a judaizmusra. Összegezve tehát: egyik héber nyelvű szöveg sem tekinthető megbízható információforrásnak a kazárokról és azok áttéréséről zsidó hitre.²⁷

A nem héber nyelvű szövegek sem támasztják alá a kazár áttérés tézisét. Az egyetlen létező, első kézből származó beszámoló a Kazáriába látogató Szallám tolmács (al-tardzsumán vagy tordzsumán) 9. századi részletes tudósítása, akit 842-ben al-Vászik kalifa küldött, hogy keresse meg Nagy Sándor mitikus falát. Beszámolójában Szallám említi, hogy érintkezett kazárokkal, de nem szól arról, hogy azok zsidók lettek volna. Ha a kazárok valóban zsidók lettek volna, nehezen elképzelhető, hogy írásában a tolmács ezt nem említeti meg.²⁸

861-ben két testvért, Cirillt (Constantine) és Metódot küldték misszióra a kazárokhöz. Anastasius Bibliotecarius (III. Anasztáz) korabeli levele említést tesz a misszióról, de arról nem, hogy a kazárok zsidók lettek volna.²⁹ Ha a kazárok vagy vezetőségük zsidó lett volna, nem valószínű, hogy a misszionáriusokat melegen fogadtatásban részesítik, és hasonlóan valószínűtlen az is, hogy Anastasius ne említette volna ezt a ténytet. Egy sokkal régebbi forrás, Szent Cirill életrajza (*Vita Constantini*) szintén említi a missziót. Az életrajz szerint a zsidók nyomást

258–259. Az Oroszország fogalom anakronisztikus használata érdekes probléma. Lásd *Norman Roth: Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*. Leiden 1994. 268. A történet és József levele összeegyeztetésének problematikusságáról lásd *Leontyij Vojtovics: Prizrak Olega Vescseva. Tractus Aevorum. Evoljucija szociokulturnih i polityicseszkih prosztranszstv 2.* (2015) 3–43.

²⁶ *Golb, N. – Pritsak, O.: Khazarian Hebrew Documents i. m. 1–71.* A legfrissebb tanulmányt erről a levélről lásd *Constantine Zuckerman: On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo.* *Ruthenica* 10. (2011) 7–56.

²⁷ Ezt Pritsak és mások tisztázták, lásd *Omeljan Pritsak: The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism.* *Harvard Ukrainian Studies* 2. (1978) 261–281., itt: 267.

²⁸ *Emeri van Donzel – Andrea Schmidt: Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources.* Leiden 2010. 187–191. A szerzők a beszámolót hitelesnek tekintik, de ez nem általánosan elfogadott.

²⁹ *Johann Friedrich: Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri.* München 1892. 406. A misszió lehetséges okairól lásd *George P. Majeska: Patriarch Photius and the Conversion of the Rus.* *Russian History* 32. (2005) 1. sz. 413–418.

gyakoroltak a kazárookra, hogy térjenek át a judaizmusra, de arról már nincs szó az írásban, hogy azok valóban át is tértek.

Egy másik releváns forrás a korszakból Miklós konstantinápolyi pátriárka levele, amely 914 körül íródott.³⁰ Miklós olyan személyekről ír, akik Kazáriából jöttek, és kértek „egy püspököt, aki közülük presbitereket szentel fel, és elvállalja a keresztények igaz hitét illető lelkészséget”. Miklós tájékoztatja a levél címzettjeit, hogy Kherszon püspökét Kazáriába küldték. Ez a levél szintén nem tesz említést a kazárok zsidó hitéről, pedig már a 10. században keletkezett.³¹

Akkor hát hol találhatóak hivatkozások a kazárok judaizmusra való áttérésére? Az egyik említés Ahmad ibn Fadlán útibeszámolója, aki 921-ben indult el, és Volgai Bulgáriáig vándorolt, de a kazár területekig már nem jutott el.³² Ibn Fadlán úti jelentésének teljes szövege nem áll rendelkezésre, de egy hosszú idézet Jákút ibn 'Abd Allah al-Hamavitól (1179–1229) tartalmaz egy lakonikus megjegyzést, miszerint „a kazárok és összes királyaik zsidók”.³³ Azt is hozzáteszi, hogy „a királynak kilenc bírója van, akik zsidók, keresztények, muzulmánok és bálványimádók. Ha valamilyen jogi kérdés felmerül, ezek a bírák hoznak döntést”.³⁴

Ibn Fadlán soha nem járt a kazár területeken, emiatt megkérdőjelezhetjük a forrásai hitelességét. Azt írta: mindegyik kazár királynak 25 felesége és ágyasa volt; ha egy király 40 éven át uralkodott, akkor azzal az indokkal megölték, hogy ennyi idő után már bizonyára zavaros az elméje; s ha egy kazár király meghalt, holttestét egy speciális házban temették el, amelyet aztán elárasztottak vízzel, majd a temetésen résztvevő embereket megölték, hogy a temetés helyszíne soha ne derülhessen ki. Kijelenthetjük, hogy a forrásban leírtak többsége egyértelműen

³⁰ *Nicholas I, Patriarch of Constantinople: Letters.* Ed., trans. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink. Washington 1973., 68. levél.

³¹ Zuckerman, aki elfogadja azt a tézist, hogy a kazárok áttértek, de belátja a levél kapcsán felmerülő problémákat, azt vetette fel, hogy a levél nem a kazárookra, hanem a kevésbé ismert krími népcsoportra, a khotzirokra utal. Nem tűnik azonban valószínűnek, hogy egy olyan csoport, amelyik nem túl messze élt Kherszontól, kiérdemelt volna egy püspököt. Egyszerűbb azt mondani, hogy ha a szöveg kazárokról beszél, akkor a kazárookra is gondol, és nem voltak zsidók. Lásd *Constantine Zuckerman: Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae episcopatum.* In: *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar.* Ed. Constantine Zuckerman. Paris 2006., különösen: 222. (a kazárok zsidóságának problematikuságáról), 223. (Miklós levelének keletkezési idejéről), 223–226. (arról a lehetőségről, hogy a levél a khotzirokra vonatkozik).

³² Ahmad ibn Fadlánról sok írás született. Hasznos kiindulópont lehet *James Montgomery: Ibn Fadlan and the Rusiyah.* *Journal of Arabic and Islamic Studies* 3. (2000) 1–25. Ibn Fadlán mint történeti forrás pozitív értékelését lásd orosz nyelven *Andrei Kovalevski: O stepeni dostovernosti ibn-Fadlana.* *Istoricheskie zapiski* 35. (1950) 265–293. Egy másik alapos elemzést ibn Fadlánról lásd *Uő: Pyrrhic Scepticism and the Conquest of Disorder: Prolegomenon to the Study of Ibn Fadlan.* In: *Problems in Arabic Literature.* Ed. Miklós Maróth. Piliscsaba 2004. 54–55.

³³ *James E. McKeithen: The Risalah of Ibn Fadlan: An Annotated Translation with Introduction.* Doktori (PhD) értekezés. Indiana University 1979. 160.

³⁴ *Richard Frye: Ibn Fadlan's Journey to Russia.* Princeton 2005. 74.

ellene mond a zsidó törvényeknek és szokásoknak.³⁵ Emellett meglehetősen különösek is ezek a szokások.³⁶ A fentiek csak egy kis ízelítőt adnak az Ibn Fadlán által feljegyzett bizarr történetekből. Úgy tűnik, hogy tulajdonképpen bármit elhitt, amit mondtak neki, és nem volt semmi kritikai érzéke. Ugyanakkor tett egy megjegyzést, amely fontos lehet. Feljegyezte a bolgár király szavait, aki azt mondta neki, hogy erődöt kell építenie, hogy „megvédje népét a zsidóktól, akik rabszolgaságba taszították”.³⁷ Ez a megjegyzés a kazárokra vonatkozott, és nyilvánvalóan sértés volt – olyan sértés, amit valószínűleg félreértésből tényként értelmezhettek.

9. és 10. századi adminisztratív szövegek, amelyek Ibn Fadlán idejében íródtak, és a kazárok ismeretéről tanúskodnak, egyáltalán nem említik az áttérést. A legkorábbi ilyen szöveget Ibn Khordadbeh (820–912) írta, aki az Abbászida Kalifátus helyőrségeinek és hírszerzésének volt a vezetője. *Kitab al-Masalik v'al-Mamalik* (Utak és királyságok könyve) című műve részletes leírást tartalmaz zsidó kereskedőkről, akiket radanitáknak neveztek, de arról nincs említés, hogy a kazárok vezetői a közelmúltban hittársaivá váltak volna ezeknek a kereskedőknek. Ibn Khordadbeh zsidó kereskedőkről való részletes tudását és érdeklődését alapul véve nehéz elképzelni, hogy ha a kazárok vezetői valóban áttértek a judaizmusra, ez a tény elkerülte volna a figyelmét.³⁸

A második szöveg a *Kitab al-kharadz wa-szina'at al-kitaba* (A földadó és a minisztérium művészetének könyve), melyet Kudáma ibn Dzsa'far (†948) írt Bagdadban a 10. század első felének végén. A könyvet adminisztratív enciklopédiának is nevezhetnénk. A szerző meglehetősen sok figyelmet szentel a kazároknak, de a legkisebb említést sem teszi a kazárok és zsidók közötti kapcsolatról.³⁹

A harmadik szöveg a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzásáról), „a diplomácia kézikönyve történelmi és antik anyagok széles választékával kiegészítve”, amelyet vélhetően 952-ben szerkesztett a bizánci uralkodó, Bóribanszületett Konstantin. A szöveg legalább tíz helyen említést tesz a

³⁵ *András Róna-Tas*: Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Bp. 1999. 150., azt írja: „Ez a rituálé azt sugallja, hogy a »nagy« király és hadvezérei nemcsak zsidók, hanem napimádók is voltak.” Ez kreatív feloldása lenne az ellentmondásnak, de nem valószínű, hogy egy rabbi vagy rabbihelyettes jóváhagyott volna ilyesmit.

³⁶ Ahogy André Miquel fogalmaz, Ibn Fadlánnak volt „érzéke a bizarrhoz”. Lásd *André Miquel*: Géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11. siècle. Paris 1967. 133., és a „csodálatos”-ról szóló értekezését itt: 134–139.

³⁷ *Richard Frye*: Ibn Fadlan's Journey to Russia. Princeton 2005. 47. Ezt a megfigyelést Moshe Gil tette, lásd *Gil, M.*: Did the Khazars Convert i. m. 436.

³⁸ Ibn Khordadbeh. Des routes et des Provinces I–III. Trans. Charles Barbier de Meynard. Journal Asiatique (1865) 1. sz. 5–127., 227–295., 446–532. A kereskedőkre lásd *Elioaar Bareket*: Rādhānites. In: Jewish Civilization: An Encyclopedia. Ed. Norman Roth. Routledge 2002. 558–561.

³⁹ A szerzőről lásd *Paul Heck*: The Construction of Knowledge in Islamic Civilization: Qudama b. Ja'far and his Kitab al-kharaj wa-sina'at al-kitaba. Leiden 2002.

kazárokról, néha egészen részletesen, és „hűtlen és tisztességtelen északi törzs-ként” említi meg őket, továbbá a zsidóknak is kiemelt figyelmet szentel. A kazárok és a zsidók iránti érdeklődése ellenére a szöveg nem tesz említést a kazárok áttéréséről.⁴⁰

Történelmi és földrajzi feljegyzések

A cambridge-i dokumentum és a kazár király Hászdái ibn Sáprruttal való levelezésének szerzőit megelőzte és vélhetően inspirálta is néhány muszlim földrajztudós és történész rövid feljegyzése az áttérésről.⁴¹ Azok közül az arabul író muszlim írók közül, akiknek művei fennmaradtak, egyiknek sem volt első kézből tapasztalata a kazár területekről, így mindannyian írott vagy szóbeli forrásokra támaszkodtak. E feljegyzések többségét iraki vagy iráni tudósok írták, akik vagy a Dzsajhání-hagyományt követő iskolához, vagy az al-Balkhi iskolához tartoztak. A legkorábbról fennmaradt arab szöveg, amelyik a kazárok zsidóságáról említést tesz, nagy valószínűséggel ibn Ruszta perzsa tudósé, aki ezt írta a kazárokról: „legfelsőbb vezetőjük a zsidók vallását gyakorolja, ahogyan Isa és a vezetők, illetve a legjobbak is, akik mellette állnak. A többiek pedig a törökökéhez hasonló vallást gyakorolnak.”⁴² Más részletet nem közöl, és nem magyarázza el, hogy hogyan alakult ki ez a helyzet.

Tudományos konszenzus van arról, hogy ibn Ruszta az információi nagy részét kortársa, Abu Abdallah al-Dzsajhání munkáiból szerezte.⁴³ Az is lehetséges, hogy Közép-Ázsiáról szóló bemutatását egy korábbi geográfus, al-Garmi munkájára alapozta, aki a 9. század közepén írt.⁴⁴ Mivel al-Garmi és al-Dzsajhání munkái már nincsenek meg, forrásaik minőségéről nem tudunk pontos információkat szerezni.

De maga ibn Ruszta megbízható forrás volt vajon? James Montgomery azt írja, „Ibn Ruszta információit időről időre alaposan megvizsgálják, hogy jelentőségének történelmi értékét felmérjék. Az szinte általánosan elfogadott megállapítás

⁴⁰ Bővebben lásd *James Howard-Johnston: Byzantine Sources for Khazar History*. In: *World of the Khazars* i. m. 176–93.; *Constantinus Porphyrogenitus: De administrando imperio*. Ed. Gyula Moravcsik – R. J. H. Jenkins. Washington 1967., a „hűtlenekekre” való utalás itt: 71.

⁴¹ Hasonló konklúziót lásd *Johanned Hendrik Kramers: Analecta Orientalia: Posthumous Writings and Selected Minor Works*. Leiden 1954. 142.

⁴² *Ibn Rustah: Kitab al-A'lak an-Nafisa*. Ed. Michael Jan De Goeje. Leiden 1892. 139.

⁴³ A legfrissebb rendszerszerű tárgyalását ennek a földrajziírói-iskolának lásd *Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhani-Tradition (ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-'Alam, al-Bakri und al-Marwazi)*. Wiesbaden 2001., a kazárokról írt beszámolója itt: 51–54.

⁴⁴ *Göckenjan, H. – Zimonyi, I: Orientalische Berichte* i. m. 32–33., valamint lásd a Harkavyra és Marquartra tett hivatkozásokat. Al Jayhaninak nem volt saját tapasztalata a „távoli” régiókról, ezért azok leírásaiban valószínűleg korábbi forrásra, vélhetően al-Garmira támaszkodott. Ezért még ha ibn Ruszta főként al-Jayhanira támaszkodott is, valójában közetve al-Garmira hagyatkozott.

a műről, hogy hiányos.⁴⁵ Lehetséges, hogy ibn Ruszta is egyetértett volna ezzel a meglátással. Szülővárosa, Iszfahán leírásának nyitó bekezdésében említi, hogy könyvében a többi helyszín bemutatásához olyan forrásokat használt fel, amelyek igazságtartalma megkérdőjelezhető, vagy akár legendaszerűek, vagy olyan személyek közvetítették az információt, akik szavahihetősége kérdéses. Ez teljesen érthető is, mert abban az időben távoli helyekről nagyon nehéz volt megbízható információkhoz jutni.⁴⁶ Úgy vélem, a modern tudománynak sem kell nagyobb hitelességet tulajdonítania a munkának, mint amennyit maga a szerző, ibn Ruszta tulajdonított neki.

Ibn Ruszta művét későbbi szerzők, például Gardízi és al-Kurtúbí is felhasználták. Ezek az írások tehát nem három különböző tanúságtételt jelentenek a kazárok zsidó hitre való áttéréséről, hanem csak egyet, ezért nincs arra szükség, hogy mindegyiket részletesen elemezzük.⁴⁷

Egy másik gyakran idézett forrás, amely az al-Balkhí iskolához tartozik, egy al-Isztakhri nevű perzsa tudóstól származik, és 930 körül íródott. Ő a kazárokról szóló leírásában arról számolt be, hogy többségük keresztény és muzulmán.⁴⁸ Al-Isztakhri hosszas leírásában nincs arra magyarázat, hogy maga a kazár király és körei hogyan lettek zsidók, amiből arra következtethetünk, hogy nem tudott ilyesmiről. Forrásait nem tüntette fel. Ibn Haukal, al-Isztakhri kortársa többé-kevésbé ugyanezt mondta, és úgy tűnik, hogy állítását al-Isztakhri alapozta.⁴⁹

A kazárok zsidó vallásáról szóló legidézettebb források egyikének szerzője al-Masz'údí (Bagdad, 896 – Kairo, 956), egy ismert és tisztelt író, akit kifejezetten érdekelt a zsidó nép, így a *Murúdzs adh-dhabab va ma'adin al-dzsavhar* (Az aranymezők és drágakőbányák) című könyvében részletes leírást adott a kazárokról.⁵⁰ Al-Masz'údí azonban fenntartásokkal kell olvasni. Paul Wheatley mutatott rá, hogy „Al-Masz'údí gyakran vett át másodlagos, néhol kétes forrásokból, és csak ritkán vizsgált elsődleges forrásokat”.⁵¹

⁴⁵ James Montgomery: Ibn Rusta's Lack of »Eloquence«, the Rus, and Samanid Cosmography. Edebiyat 12. (2001) 1. sz. 80.

⁴⁶ Lásd ibn Ruszta könyvének francia fordítását. *Ibn Rustab: Les Atours précieux*. Trans. Gaston Wie. Cairo 1955. 175.

⁴⁷ Lásd Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte i. m. 166. (Gardiziról) és 225. (al-Qurtubiról).

⁴⁸ *Viae Regnorum descriptio editionis Moslemicae auctore Abu Ishák al-Fárisi al-Istakhri*. Ed. Michael Jan De Goeje. Leiden 1927. 220. A fordítás: Dunlop, D. M.: History of the Jewish Khazars i. m. 92.

⁴⁹ Golden, P.: Conversion of the Khazars i. m. 145.

⁵⁰ Lásd Camilla Adang: Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible from Ibn Rabban to Ibn Hazm. Nijmegen 1993. 51–55.

⁵¹ Paul Wheatley: The Places Where Men Pray Together: Cities in Islamic Lands, Seventh through the Tenth Centuries. Chicago 2001. 70.

Al-Masz'údí azt írja, hogy a kazár király és kísérete Harún ar-Rasid uralkodása alatt vette fel a judaizmust, és ennek eredményeként zsidók özönlöttek be a kazár területekre a muzulmán régiókból, illetve a Bizánci Birodalom területéről is, mivel a császár kényszerítette a bizánci zsidókat, hogy térjenek át a keresztény hitre.⁵² Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a lakosság nagyobbik része muszlim, és a muzulmán törvények a bevettek.

Al-Masz'údínak a kazárok áttéréséről szóló állításai közül három is összevethető külső forrásokkal: a muszlimok helyzete a kazár államban, a zsidók üldözése Bizáncban, valamint a kazár áttérés időpontja. Egyiket sem tudjuk alátámasztani. Külső források ellentmondanak annak, hogy a kazár területeken az iszlám lett volna a vezető vallás a korszakban; nincs bizonyíték arra, hogy a zsidók különösebb üldöztetésnek lettek volna kitéve Bizáncban; az áttérés ideje pedig – amelyet al-Masz'údí szerint 790 és 809 közé kell tennünk – ellentmond annak, amit Cirill és Metód missziójából és ibn Khordadbeh-től tudunk. Más arab nyelvű források pedig még ennél is kérdésesebbek.

A legkorábbi héber nyelvű utalás a kazárok zsidó vallására egy bibliai szövegmagyarázatban található, melyet egy Kirkiszáni nevű karaita tudós írt, de ez sem megbízható forrás.⁵³ Kirkiszáni a 10. század első felében élt a mai Irak területén. Tanult tudós volt, de a kazárokról nem volt első kézből szerzett információja, így állításai nem egy szemtanútól, hanem inkább hallomásból származnak. Ezen kívül a zsidó szektákról és csoportokról szóló áttekintésében részletesen bemutatja a zsidó közösségeket, de a kazárokról mint jelentős (vagy jelentéktelen) csoportról nem tesz említést.⁵⁴

Christian de Stavelot francia szerzetes, aki leginkább a Máté evangéliumához 868 és 880 között írt magyarázatáról ismert, írásában említést tesz a kazárok zsidó vallásáról, de ő sosem járt a térség közelében, nem volt közvetlen kapcsolata a régióval, és az a tény, hogy szerinte a kazárok Góg és Magóg területének közelében élnek, önmagában árulkodik a forrás megbízhatóságáról.

A források csendje

Egy erős nép vagy a nép vezetőségének judaizmusra való áttérése nem volt hétköznapi esemény. Ezért jogosan gondolnánk, hogy a korabeli zsidók írásaiban vagy a környező népek irodalmában találunk erre az eseményre válaszokat, reakciókat. Ilyen feljegyzések azonban nem léteznek. Mivel ez kiterjedt jelenség,

⁵² *Al-Mas'udi*: Meadows of Gold. Trans. Aloys Sprenger. London 1841. 407.

⁵³ *Zvi Ankori*: Karaites in Byzantium. New York 1959. 67.

⁵⁴ *Leon Nemoj*: Al-Qirqisani's Account of the Jewish Sects and Christianity. Hebrew Union College Annual 7. (1930) 317–397.

ez az érvelési helyzet nemcsak a csendből, hanem a csendek sokaságából állt elő. Az áttérést nem említő lehetséges források áttekintése egészen meglepő.

A bizánci államnak kiterjedt kapcsolata volt a kazárokkal, és jó oka arra, hogy az ott történő eseményeket és fejleményeket nyomon kövesse. Ennek ellenére a bizánci és közel-keleti keresztény források nem tesznek említést a judaizmusra való áttérésről, sem a kazárok zsidó identitásáról.⁵⁵

Néhány korai orosz forrás utal a kazárokra, és említ zsidókat és kazáriai zsidókat is, de zsidó királyról vagy a judaizmusra való áttérésről nem beszél. Dan Shapira összegezte azokat a grúz és örmény forrásokat, amelyektől várható lenne, hogy a kazárok zsidóságáról beszámoljanak, de azt találta, hogy „egyáltalán nincs bennük közvetlen utalás judaizmusra a kazárok kapcsán.”⁵⁶ Ugyanígy nincs utalás a kazár áttérésre a korai bolgár forrásokban⁵⁷ vagy a szír krónikákban⁵⁸ sem. A leglényegesebb pedig az, hogy a fentebb említett problematikus forrásokat leszámítva a zsidó források sem említik a kazárok áttérését. A kazár területekhez legközelebb élő zsidó közösség az iraki volt. Ettől a közösségtől gazdag és változatos irodalom maradt fent, egyebek mellett Szaadja Gaon művei is, és noha az irodalom tartalmaz utalásokat a kazár területeken élő zsidókra, arra nem mutatnak jelek, hogy a kazár király vagy a politikai elit zsidó lett volna.⁵⁹ A keletre induló zsidó utazók szintén nem említik a kazárok áttérését, pedig ez bizonyára érdekelte volna az olvasóközönségüket. A zsidó–iszlám polemikus irodalomban nem találtam említést sem a kazár áttérésről, sem birodalmuk bukásáról, pedig valószínűleg könnyű lett volna megemlíteni.⁶⁰

⁵⁵ Lásd *Howard-Johnston, J.*: Byzantine Sources i. m. 163–193.

⁵⁶ *Dan Shapira*: Armenian and Georgian Sources on the Khazars. In: *World of the Khazars* i. m. 352. Az örmény nyelven íródott *The Georgian Chronicle* (A grúz krónika) legkorábbi verziójában sincs utalás az áttérésre. Francia fordítását lásd *Additions et éclaircissements à l’Histoire de la Géorgie*. Trans. M. F. Brosset. Saint Petersburg 1851.

⁵⁷ *Veselina Vachkova*: Danube Bulgaria and Khazaria as Parts of the Byzantine Oikoumene I. In: *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed. Florin Curta. Leiden 2008. 357.

⁵⁸ *Mark Dickens*: Medieval Syriac Historians’ Perceptions of the Turks. Doktori (PhD) értekezés. University of Cambridge 2004., és *Uö: The Sons of Magog: The Turks in Michael’s Chronicle*. *Parole de l’Orient* 31. (2006) 433–450. Így például Elias of Nisibis sem említi az áttérést, lásd *Wolfgang Felix*: *Elija bar Sinaja*. *Encyclopædia Iranica* XV. Ed. Ehsan Yarshater. Costa Mesa 1997. 363–364.

⁵⁹ Lásd az anonim *Arabic Chronicle from the Creation to 1159 A.D.* In: *Anecdota Oxoniensia: Mediaeval Jewish Chronicles and Chronological Notes* II. Ed. Ad Neubauer. Oxford 1895. 89–110. Ennek a műnek a (rövid) tárgyalását lásd *Franz Rosenthal*: *History of Muslim Historiography*. Leiden 1968. 139–140. Szaadja Gaonról lásd *Abraham Harkavy*: *Rav Sa’adyah Gaon ‘al devar ha-Kuzarim*. In: *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*. Ed. George Alexander Kohut. Berlin 1897. 244–247. Ezt a témát nemrégiben ismét újratárgyalták, de a végeredmény nem változott. Lásd *Boris Rashkovski*: *Hazaria i hazary v biblejskih kommentariäh Saad’i Gaona*. In: *Khazary: Mif i istorija*. Ed. Vladimir Petrukhin. Moskva 2010. 77–89.

⁶⁰ Lásd például *Samau’al al-Maghribi*: *Iffham al-Yahud: Silencing the Jews*. Ed., trans. Moshe Perlmann. New York 1964.

Bár az áttérésre vonatkozó legtöbb utalás muszlim forrásokban található, fontos megjegyezni, hogy a legtöbb muszlim történész és földrajztudós nem tesz említést a kazárok áttéréséről vagy zsidóságáról, annak ellenére sem, hogy sok olyan forráshoz hozzáfértek, amelyek számunkra már nem elérhetőek. Ezt a megfigyelést Moshe Gil tette, majd részben Peter Golden is megerősítette. Utóbbi kutató azt is megjegyezte, hogy több muszlim történelmi munka említést tesz a kazárokról, de a judaizmusukról már nem szólnak. Ez a korpusz olyan fontos 9–10. századi szerzőket sorol, mint al-Ja'kúbí, al-Baladúrí, al-Tabarí és ibn A'tham al-Kúfí (†926).⁶¹ Gil nyolc olyan muszlim történetírót említ a 10. század előttről, akik nem említik a kazárok zsidóságát.⁶² A különös, kora 11. századi polemikus *Khabar al-Jahud va-l-naszara* (A judaizmus és a kereszténység tudása) című munka szintén nem ír az áttérésről.⁶³ A szeldzsukok történelméről szóló irodalom hasonlóképpen hallgat arról, hogy a kazárok zsidók lettek volna, noha a szeldzsuk dinasztia alapítójának fontos pozíciója volt a kazár király udvarában.

Tárgyi bizonyítékok

A források csendjéhez hozzáadódik továbbá, hogy tárgyi bizonyítékok sem találhatóak a kazárok áttéréséről, vagy arról, hogy jelentős zsidó közösség élt volna a kazár területeken. Petrukhin és Flerov, Shingiray, Werbert és mások is rámutattak, hogy jelentős (vagy akár jelentéktelen) anyagi vagy fizikai leletet nem találtak, amely tanúsítaná a kazárok judaizmusra való áttérését.⁶⁴ A kazár területeken folytatott régészeti ásatások nem találtak sem tárgyakat, sem sírköveket, amelyek jellegetesen zsidó szimbólumok szereplnének.⁶⁵ Egy Kazáriában talált

⁶¹ Golden, P.: Conversion of the Khazars i. m. 142. Azt is megjegyzi, hogy ibn A'tham al-Kúfí (†926) említést tesz a kazár király iszlám hitre való áttéréséről, de semmit nem mond Kazária egyéb vallásairól. Nehezen képzelhető el, hogy ne említette volna a kazárok judaizmusra való áttérését, ha tudomása volt róla.

⁶² Abu Muhammad Abdallah ibn Muszlim ibn Kutajba, Abu Dzsa'far Ahmad bin Jahja bin Dzsabir Baladúrí, Abu Dzsa'far Muhammad ibn Dzsarír al-Tabarí, Ahmad Abu Muhammad ibn A'tham al-Kúfí, Abu Bakr Ahmad al-Hamdání ibn al-Fákih, ibn Ruszta (az eltérő véleményt lásd a későbbiekben), Muhammad Abu'l-Kászim ibn Haukal, és az Hudúd al-'Álam anonim szerzője.

⁶³ Lásd David Thomas: *Khabar al-Yahud wa-l-Nasara*. In: David Thomas et al.: Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History V. (1350–1500). Leiden–Boston 2013.

⁶⁴ Vladimir Petrukhin – Valerii Flerov: Iudaizm v khazarii po dannim arkhologii. In: Istorija evreiskovo naroda v rossi ot drevnosti do rannevo novovo vremen. Ed. Alexander Kulik. Moskva 2010. 151–163. Lásd továbbá Irina Shingiray: On the Path through the Shadow Empire: The Khazar Nomads at the North-Western Frontier of Iran and the Islamic Caliphate. Doktori (PhD) értekezés. Boston University 2011., valamint Bozena Werbart több cikkét, köztük Khazars or Saltovo-Majaki Culture. Current Swedish Archaeology 4. (1996) 199–221.

⁶⁵ Lásd például Alexander Aibabin: Etnicheskaya istorii pannevzantinskovo Kríma. Simferopol 1999., amely külön fejezetben foglalkozik a kazárokkal, de a judaizmusról nincs említés. Meg kell jegyezni, hogy a Cselarevóban (Dunacséb, Szerbia) kiásott temető érdekfeszítő anyagokkal szolgált, de ezeknek nincs köze a kazárokhöz, Cselarevo ugyanis igen messze esik a kazár területektől. Ahogy Shapira írja, a „Cselarevóban talált régészeti leletek – amelyek nem köthetőek a kazárokhöz – felvetik, hogy néhányan a pseudo-avarok

kora középkori falfeliratról szóló átfogó vizsgálat sem mutatott ki semmilyen, a zsidósággal kapcsolatos egyértelmű utalást.⁶⁶ Mindazonáltal Petrukhin, aki elfogadja az áttérés történetét rámutat,⁶⁷ hogy „a kazár elit (amennyiben zsidó volt) továbbra is demonstrálta a szakrális királyság pogány motívumát a kaganátus (adófizető) népének. A kazáriai judaizmusnak nincsenek régészeti nyomai.”

A temetési szokások szintén szolgálhatnak az áttérés bizonyítékául. De Shingiray azt írja: „amennyire tudjuk, a nomád nép rituális szokásai nem tanúskodnak drámai változásokról a vallási diskurzusban”.⁶⁸ Gyakori volt a hamvasztás, pedig azt a zsidó vallás tiltja.⁶⁹ Peter Golden felhívja a figyelmet, hogy a régészeti kutatások szerint a kazárok fontos emberek temetésekor emberáldozatokat is felajánlottak, még a zsidó hitre való feltételezett áttérésüket követően is.⁷⁰ Mondani is szükségtelen, hogy ez a gyakorlat szembemegy a zsidó törvényekkel. Shingiray egy későbbi cikkében – melyben a kazár idősakkal foglalkozik – a nomádok kultúráját úgy írja le, mint ami nagyon távol esik a judaizmustól.⁷¹

Sokan a kazár elit áttérésének megkérdőjelezhetetlen bizonyítékaként említik azt az egyedi *dirhem* érme másolatot, melyet nemrégiben találtak meg egy középkori készletben.⁷² Az érme szélén ez olvasható: „és Mózes Isten hírnöke”.⁷³ Egy ilyen érme nyilvánvalóan a judaizmussal való azonosulás jele, de nemcsak az érme az érdekes, hanem az érme verésének a története is. A *dirhemet* ezzel a felirattal csak egyszer verették,⁷⁴ azt követően a kazár kiadások már az eredeti, Mohamedre vonatkozó szöveget

közül a zsidó vallás egy formáját gyakorolták.” Lásd *Dan Shapira: Notes on Early Jewish History in Eastern and Central Europe. Archivum Eurasiae medii aevi* 15. (2006–2007) 125–158.; *R. Bunarjich: Chelavo: Nekropol i poselenie VIII–IX vekov. In: Khazary* i. m. 522–531. Az újonnan talált edényről, melyen lehetséges, hogy egy menórát ábrázoló graffiti van, lásd *Eduard Jevgenyevics Kravcsenko – Konsztantyin Vlagyimirovics Kulbaka: O nahodke szaszuda sz graffiti v Mariupole. Vesznyik Mariupolszkovo unyiverszitetu.*

⁶⁶ Lásd *V. Elena Flerova: Graffiti Khazarii. Moskva* 1997.

⁶⁷ *Vladimir Petrukhin: Sacral Kingship and the Judaism of the Khazars. In: Conversions: Looking for Ideological. Change in the Early Middle Ages. Ed. Leszek Shipecki – Rudolf Simek. Vienna* 2013. 294., és *Reuven Amitai: The Conversion of Teguder* i. m.

⁶⁸ Lásd *Shingiray, I.: On the Path* i. m.

⁶⁹ Lásd *Pavel S. Uspenskii: Eighth-Thirteenth-Century Burial Sites with Corpse Burnings in the Northwest Caucasus. Anthropology and Archeology of Eurasia* 53. (2014) 1. sz. 39–62

⁷⁰ *Peter Golden: Khazarskii iudaizm v svete pismennikh istochnikov. In: Kulik, A.: Istoria evreiskovo naroda* i. m. 136.

⁷¹ Nomadic ‘Ethnography in Retrospect’: Notes on the Cultural Landscape of the Black Lands of Kalmykia with Some Inferences for the Study of the Khazar Nomads. In: *Materialy Mezhdunarodnoi Nauchnoi Konferentsii “Gumanitarnaiia Nauka Iuga Rossii: mezhdunarodnoe i regional’noe vzaimodeistvie”.* Elista 2011. 160–165.

⁷² *Roman K. Kovalev: Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8. In: East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages. Ed. Florin Curta. Ann Arbor* 2005. 227. A *dirhem* a muszlim világban elterjedt ezüstpénz volt.

⁷³ *Kovalev, R. K.: Creating Khazar Identity* i. m. 227.

⁷⁴ Uo. Kovalev a változás miértjének megmagyarázására koncentrált, de az érdekesebb kérdésre, azaz hogy miért volt olyan rövid életű a változás, már nem válaszol. Talán egy zsidó pénzverő engedély nélküli kezdeményezése volt.

tartalmazták. Ha a Mózes-érme a valláspolitikai termék lett volna, akkor tartósan használták volna, és a későbbi verésekkor is ez a szöveg került volna rá. Az eredeti szöveghez való gyors visszatérés nem egyeztethető össze a judaizmusra való jámbor áttérés arculatával.⁷⁵ Lehetetlen megmondani, hogy valójában mi történt. Lehet, hogy az érme tervezője zsidó volt, és önhatalmúlag bátorkodott változtatni a szövegen – és a standard szövegtől való eltérést hamarosan ki is irtották. De az is lehet, hogy másként történt. Mindenesre a tény, hogy a szövegbeli újítást azonnal beszüntették, nem az áttérést támasztja alá, hanem épp az ellenkezőjét sugallja.

Ha azonban az áttérés nem történt meg, akkor az sem kizárt, hogy két párhuzamos, gyakran mellőzött beszámolónak megvan az értelme. Közülük az egyik a kereszténység elterjedésére vonatkozik a Krím-félszigeten a kazár uralkodás alatt.⁷⁶ Egy korabeli levél arról számol be, hogy Antal, Boszporusz érseke kereszténységre térítette a kercsi zsidókat a 9. század közepén, és ez a levél minden kétséget kizáróan eredeti.⁷⁷ Nem világos, hogy egy zsidó király miért engedélyezte volna a keresztény térítő missziót, főleg zsidó társai körében, saját királysága területén. Ám ha a király valójában nem volt zsidó, akkor sokkal könnyebb megérteni ezt a vallási türelmet.

Hasonló problémák merülnek fel azokkal a beszámolókkal kapcsolatban, amelyek a kereszténység terjedéséről szólnak az alánok körében.⁷⁸ Az alánok a kora 10. században vették fel a kereszténységet, amikor szövetségben álltak a kazárokkal. Ha a kazárok zsidók lettek volna, akkor az lett volna a logikus lépés, hogy saját hitükre való áttérésre ösztönzik az alánokat a kereszténység felvétele helyett. Ehhez hasonló módon az iszlám vallás akkor terjedt el a bolgárok körében, amikor azok kazár uralom alatt álltak, és nincs tudomásunk arról, hogy a kazárok ezt ellenezték volna.⁷⁹ Ebben az esetben ismét igen különös, és nem is túl valószínű, hogy egy zsidó uralkodó ilyen fokú vallási türelmet mutatott volna.

⁷⁵ „Öt Mózes dirhemről tudunk, amelyeket négy észak-európai készletben találtak, de alapvetően a hagyományos türk jelek/rúnák domináltak a kazár érméken.” *Petrukhin, V.: Sacral Kingship* i. m. 294.

⁷⁶ Lásd *Thomas S. Noonan: The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension*. Archivum eurasiae medii aevi 10. (1998/99) 207–230.

⁷⁷ Lásd *Howard-Johnston, J.: Byzantine Sources* i. m. 170–171.; *Constantine Zuckerman: Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae episcopatumum*. In: *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*. Ed. Uő. Paris 2006.

⁷⁸ A felmerülő kérdések és problémák friss tárgyalását lásd *Oleg B. Bubonok: Osnovanie alanskoi mitropolin i nachalni etapi khristianizatsia alanov severnovo kavkaza*. Drinovski zbirnik 5. (2012) 190–199.; *Sergey Ivanov: Religious Missions*. In: *The Cambridge History of the Byzantine Empire*. Ed. Jonathan Shepard. Cambridge (UK) 2008. 305–332., különösen: 320–322. Ivanov rámutatott, hogy számos forrás foglalkozik az alán misszióval, de nem utalnak semmiféle kazár tiltakozásra annak kapcsán.

⁷⁹ *Devin DeWeese: Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Cambridge (USA) 1994. 74.

Konklúziók, avagy sok hűhó semmiért

Lehetséges volna tehát, hogy a gyakran ismételt történet a kazárok judaizmusra való áttéréséről nélkülöz minden történelmi alapot? A válasz: igen. Nem minden történetnek van valóságalapja, és ahhoz, hogy történelmi alapra hivatkozzunk, bizonyítékokkal kell szolgálnunk. A kazár áttérésről író muszlim történészek és földrajztudósok elfogadták, hogy a távoli helyeken élő népek különös módon viselkednek. A kazárok is ilyenek voltak, a középkori muszlimok pedig különösen kegyetlen és civilizálatlan népnek tartották őket.⁸⁰ Gyakran Góg és Magóg kontextusában emlegették őket, akik a muszlim hagyományban félelmetes alakoknak számítanak.⁸¹ Ezek ismeretében nem meglepő, hogy sok muszlim elfogadta a kazárok zsidó hitre térésének feljegyzését. A kazárok mint északi nép beleillettek a barbárok kategóriájába, akiktől a szokatlan viselkedést elfogadottnak tartották.

Az is lényeges, hogy a kazár áttérést említő források nem egyeznek az áttérés körülményeiről és időpontjáról.⁸² Ez elgondolkodtató, hiszen ha a kazárok tényleg áttértek, miért ilyen zavaros az áttérés időpontjának meghatározása. Miért lenne a helyes dátum helyére egy helytelen bármelyik szerző is? Nos, a magyarázat a szóbeszéd terjedésében rejlik. Azt ugyanis a „hólabda effektus” jellemzi, „a részletek hozzáadódása gyakori a fejlődésénél. Ahelyett, hogy az információval kapcsolatban passzívak maradnánk [...] törekszünk a fejlesztésére, hogy mások számára meggyőzőbb legyen”.⁸³ A kazár áttérés történetének többféle verziója beleillik egy olyan szituációba, ahol a szerzők tömör és velős állításokat hallottak az áttérésről, majd különbözőképpen megmagyarázták azokat, a hiányzó részeket – legjobb tudásuk szerint – hozzájuk illesztve.

A történészek általában nem szeretik a „csendre”, vagyis a hiányzó forrásokra épülő érveket, és ez nem véletlen. Ha egy esemény nincs dokumentálva, annak sok esetben az az oka, hogy abból a korból és arról a helyről nagyon korlátozott források állnak csak rendelkezésünkre. Ha azonban egy korszakból sok forrással rendelkezünk, és logikusan feltételezhetjük, hogy ezek a források fontossága okán utalnának is az adott eseményre, akkor hiányzó utalások felett nem hunyhatunk

⁸⁰ A 8. század folyamán több háború is zajlott a kazárok és az arabok között, így érthető, hogy az arabok szemében a korai 9. századra negatív kép alakult ki a kazárokról.

⁸¹ Lásd *van Donzel, E. – Schmidt, A: Gog and Magog* i. m.

⁸² A felmerülő időpontok: József levele: 630.; al-Masz'údí: 790–809.; al-Mukaddaszí: kevéssel 833 előtt vagy kevéssel 997 előtt (!); ibn al-Fákih al-Hamadáni: 850 és 900 között; Vita Constantini: 860 után; Christian de Stavelot: 880 előtt.

⁸³ *Jean-Noël Kapferer: Rumors: Uses, Interpretations, and Images. Piscataway 1990. 84.* Valamint lásd még *Nicholas DiFonzo – Prashant Bordia: Rumor Psychology: Social and Organizational Approaches. Washington 2007. 137.*, aki szerint a részletek akkor adódnak hozzá a pletykához, ha nagy iránta az érdeklődés, de kevés az információ.

szemet. Ha az említések hiányára megfelelő indokokat találunk, akkor a csendből levezetett érvelésnek van egy kevés súlya. Ha viszont nehéz – vagy akár lehetetlen – a források hallgatására magyarázatot találni, akkor a csendet vehetjük az esemény megtörténtének logikus ellenbizonyékaul.⁸⁴

A csendből levezetett érvelés a kazárok esetében sokkal erősebb, mint ahogy általában ezt az érveléstechnikát használni szokták. Az a tény, hogy a csend források során át – zsidó, bizánci, kazár, írott és régészeti – ismétlődik, növeli az áttérés valószínűtlenségét, és erősíti az érveinket.⁸⁵ E csendre alapozott érvelésünk ellenében hozott érveknek alternatív magyarázattal kellene szolgálniuk a csendre. A kazárok esetében azonban ez több, csodálatos módon egybeeső magyarázatot követelne.

Térjünk vissza a nyitó kérdésünkhöz: áttértek-e a zsidó vallásra a kazárok, esetleg a király által vezetve egy nagyobb csoportjuk, vagy sem? A legegyszerűbb és legmeggyőzőbb válasz az, hogy a kazárok judaizmusra való áttérésének története legenda, amely minden ténybeli alapot nélkülöz.⁸⁶ A héber források pszeudoepigrafikus iratok, az arab források leginkább szóbeszédként értelmezhetőek, más források pedig nem meggyőzőek. Ezért egyszerűen a kazár király vagy elit áttéréséről nem áll rendelkezésre jelentős bizonyíték.⁸⁷ Ez azt jelenti, hogy sokoldalnyi zsidó, orosz és főként kazár történelmet újra kell írni. Ha az áttérés nem történt meg, akkor újra kell gondolni az olyan témákat, mint amilyen a zsidó hatás a korai Oroszországban, vagy az etnikai kapcsolatok. Ha viszont mást

⁸⁴ Ennek részletes tárgyalását lásd *David Henige: The Race Is Not Always to the Swift: Thoughts on the Use of Written Sources for the Study of Early African History*. Paideuma 33. (1987) 53–79., különösen: 65–69. Természetesen múltbeli forrásoktól nem várható el, hogy olyan állításokat cáfoljanak, amelyeket később fogalmaztak meg. Így ha a kazár áttérés nem történt meg, akkor 9. és 10. századi forrásoktól nem várhatjuk, hogy a meg nem történekről beszéljenek. Ha azonban mégis megtörtént, akkor feltehetjük a kérdést, hogy miért nem tesznek erről említést a források.

⁸⁵ Ez egybeesik David Henige kritériumával, aki szerint az érvelés „akkor működik a legjobban, ha a csend átfogó, de annyira ellentétes az ösztönössel, hogy minden általános érvnek választ kell rá adnia”. Lásd *Henige, D.: Historical Evidence* i. m. 176.

⁸⁶ Ez nemcsak Gil véleménye, hanem Mikhail Lipkin is osztja ezt a nézetet, lásd *Rossia v poiskah Khazarskogo tsarstva*. Lekhaim 9. (2007) 10. sz. 204–205.; *Shingiray, I.: On the Path* i. m. 118–119. azt írja: „Bár a kazár áttérés történelmi hitelességét felfokozott vita övezi, bizonyítékai meglehetősen felszínesek. Ha a kazár uralkodó elit a judaizmust választotta birodalmi vallásként (ami a 9–10. század politikai kontextusában nem lett volna túl szokatlan), az valószínűleg nem a zsidó doktrínák bibliai formája volt, hanem a szóbeli kultúrán alapuló saját értelmezésük a zsidó vallásról, megtartva a panteizmust (ezt néhány iszlám forrás említi), és a határokon megjelenő *guluvo* (extremizmus) tipikus tendenciáit is, melyben a judaizmus, a zoroasztrianizmus és az iszlám szorosan összekapcsolódtak, és élénk párbeszédet folytattak egymással (amit jelenleg alulbecsülnek a történészek).” Az áttérésről beszámoló források egyike sem említi azonban, hogy a kazárok judaizmusra az olvasók által ismert judaizmustól eltérő, „különleges” lett volna.

⁸⁷ A 9. századi harráni filozófiai akadémia esete – amiről azt tartották, hogy élő hagyományként őrizte a görög filozófia oktatását – példa arra, hogy egy megkérdőjelezhetően hitt vélemény is lehet hamis. Nemrégiben meg is cáfolták ezt a vélekedést. Lásd *Joep Lameer: From Alexandria to Baghdad: Reflections on the Genesis of a Problematical Tradition*. In: *The Ancient Tradition in Christian and Islamic Hellenism*. Ed. Gerhard Endress – Remke Kruk. Leiden 1997. 181–191.

állítunk, akkor új forrásokat és új magyarázatokat kell találnunk az ellentmondásokra és a források csendjére.

Ugyanakkor, ahogy egy hasonló kontextusról Giles Constable írja: „Egy történész számára a hamisítványokkal és a plágiumokkal kapcsolatban nem az az érdekes – bármennyire is lebilincselő kérdések –, hogy ki készítette és hogyan leplezték le, hanem az, hogy miért készültek, és ha sikeresek voltak, az miért történt.”⁸⁸ Lássuk be: a józan történelmi írások nem mindig élvezetes olvasmányok, de a jámbor és hithű zsidóvá vált kazár király története brilliáns.

Gil professzor tanulmánya és az enyém publikálását követően számos könyv és tanulmány jelent meg a kazár áttérésről, de jelentős új forrás nem bukkant fel a témában. Írott forrás az idősakból nem került elő, sem régészeti lelet, amely a kazárok judaizmusra való áttérését támasztaná alá.⁸⁹ A legtöbb, ami történt, a releváns források újbóli megvizsgálására tett erőfeszítések voltak, de nem minden forrás kapcsán, és az újabb állásfoglalásra való hajlandóság nélkül.

A jelenlegi kutatók és írók egyszerűen figyelmen kívül hagyják az áttéréssel kapcsolatban felmerülő kételyeket. Ez a helyzet a kazárokról és zsidókról szóló, valószínűleg legolvasottabb angol nyelvű alpművel, Kevin Brook *The Jews of Khazaria* című könyvével is,⁹⁰ amely már a harmadik kiadásánál jár. A szerző nem foglal állást abban a kérdésben, hogy mikor történt az állítólagos áttérés, és arról sem egyértelmű a nézőpontja, hogy mik voltak az áttérés körülményei. Ennek ellenére nem veti fel annak a lehetőségét, hogy az áttérés egyáltalán nem is történt meg. Ugyanez igaz a kazárokról szóló legfrissebb orosz irodalomra is.

A publikációk száma igen nagy,⁹¹ de szinte mindegyik ódzkodik foglalkozni a történet történelmi hitelességével.

Úgy vélem, hogy a legújabb keletű átfogó tanulmány a kazár áttérésről egy olyan BA szakdolgozat, amely egy egész fejezetet szentel annak a lehetőségnek, hogy az áttérés nem történt meg. Szerzője Tiit Arge, a Tartui Egyetem hallgatója. Mivel észt nyelven írta, sajnos nem tudom elolvasni,⁹² de a releváns fejezet nagyobb részét le tudtam fordítani, és a szerző rendkívül figyelemreméltó

⁸⁸ Giles Constable: *Forgery and Plagiarism in the Middle Ages*. Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 29. (1983) 2.

⁸⁹ Értésüléseim szerint vannak ilyenek az illegális műkincs-kereskedelemben. Úgy vélem, hogy a potenciális vevőknek nem árt alaposan meggyőződniük az ilyen tételek eredetiségéről.

⁹⁰ Kevin Brook: *The Jews of Khazaria*. Lanham 2013. A szerző ismeri Moshe Gil és az én tanulmányaimat, de számunkra ismeretlen okok miatt nem foglalkozott velük.

⁹¹ Hogy miért, annak magyarázatára lásd Victor Shnirelman: *The Myth of the Khazars and Intellectual Antisemitism in Russia, 1970s–1990s*. Jerusalem 2002.; Mikhaíl Kizilov – Diana Mikbaylova: *The Khazar Kaganate and the Khazars in European Nationalist Ideologies and Scholarship*. Archivum eurasii medii aevi 14. (2005) 31–53.

⁹² Tiit Arge: *Kasaaride konversioon judaismi ja hüpotees aškenazi juutide kasaari päritolust*. Szakdolgozat. Tartu Ülikool 2017. (<https://bit.ly/2rpGSQa>, letöltés 2018. aug. 23.)

megjegyzéseket tesz. A téma általam olvasott legátfogóbb tárgyalása Hanna Zaremska 2014-es cikke.⁹³ Sok olyan akadályt bemutat, amelyek a kutató útjában állnak, ha átfogó módon rekonstruálni akarja a kazár áttérést. Zaremska végül nyitva hagyja a kérdést. Ezt a publikációt követte Jarosław Dudek írása.⁹⁴ Ő felvázolja a kulcskérdéseket, de szintén nyitva hagyja a kérdést, nem foglal állást.

Peter Golden, a kazár tanulmányok egyik vezető szakértője érintőlegesen foglalkozott a kazár áttéréssel. Egy 2014-es munkájában⁹⁵ azt írja: „Mostanában néhány izraeli tudós igyekezett az áttérést teljes egészében cáfolni, irodalmi koholmánynak bélyegezve azt [például Gil, Stampfer]. Ezek a nézőpontok azonban nem találtak széles körű tudományos elfogadásra. [Gil, majd az őt nagyban követő Stampfer állításainak megsemmisítő kritikáját lásd *Zuckerman, C.: On the Kievan Letter* i. m. 14–18].”

Gil tézisével egyetértettem, de Zuckermanhoz hasonlóan találtam problémákat Gil tanulmányában. Az én tanulmányom, amely legjobb tudásom szerint Zuckerman kritikája után jelent meg, kifejezetten azért íródott, hogy foglalkozzon azokkal a pontokkal, amelyek felett Gil elsiklott. Bár Zuckerman kritikája korántsem volt megsemmisítő, nagyon helyesen rámutatott a pontatlanságokra és bizonyítást nélkülöző állításokra⁹⁶. Gil valóban elsiklott al-Fákih azon utalása felett, hogy a kazárok zsidók, valamint állítása, miszerint sok szerző ibn Fadlánra épített, vékony bizonyítékon alapul. Zuckerman azt is helyesen emeli ki, hogy Gil nem dolgozott fel szisztematikusan minden olyan forrást, amely említi a kazárokat, hanem főként az arab forrásokra koncentrált. Gil nyilvánvalóan úgy gondolta, hogy a többi forrás nem megbízható, és joggal vélekedett így. De Zuckerman nem adott magyarázatot a létező források között fennálló ellentmondásokra, sem arra a még bonyolultabb kérdésre, hogy miért hallgatnak a kazár áttérésről azok a források, amelyeknek „említeniük kellett volna” azt. A héber források megkérdőjelezhetőségével sem foglalkozott. Gil helyesen hangsúlyozta, hogy a legfontosabb arab források többsége – amelyek említik a kazárokat – nem tartalmaz utalást az áttérésre, pedig ha az valóban megtörtént, ezek az írók semmiképpen nem siklottak volna el a tény fölött. Saját véleményem szerint a nem arab források egyáltalán nem megbízhatók, és biztos vagyok benne, hogy Gil ezért nem foglalkozott velük szisztematikusan.

⁹³ *Hanna Zaremska: Chazaria - państwo na pograniczu kultur.* In: *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu.* Ed. Zbigniew Dalewski. Warszawa 2014. 17–54.

⁹⁴ *Jarosław Dudek: Chazarowie. Polityka, kultura, religia VII–XI wiek.* Warszawa 2016.

⁹⁵ *Peter Golden: The Khazars as ‘Sons of Abraham’.* In: *Khazarskij Almanach* 14. Moszkva 2016. 322–348. Zuckerman idézve Golden megjegyzi, hogy a Gilről/Stampferről írt kritika a 14–18. oldalon található. Valójában azonban a kritika sokkal rövidebb, a 17–18. oldalon olvasható.

⁹⁶ *Constantine Zuckerman: On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo.* *Ruthenica* 10. (2011) 7–56. A kritika a 17–18. oldalon található.

Az egyik legújabb munkát Dan Shapira írta a kazárokról és zsidóságuk lehetőségéről. Egy 2006-os cikkében a Mózes-dirhem érmére alapozva az áttérés idejét a 9. század közepe előtti időszakra teszi.⁹⁷ Évekkel később, amikor beszélgettünk a kazár áttérés történetének történelmi hitelességéről, azt mondta: még mindig úgy érzi, hogy van a történetnek valami igazságmagja. Ugyanakkor részletes és figyelmes tanulmányában nagyon elgondolkodtató kérdéseket tesz fel. Egy közelmúltbeli (2016) tanulmányában az elsődleges forrásokban megbúvó komoly ellentmondásokra mutat rá egy 8. század közepi kazár háborúval kapcsolatban, amelyről az áttéréstörténet hívei általában úgy vélik, hogy az még az áttérés előtt történt.⁹⁸ Az eseményt József levele is említi, de a csata leírása jelentősen különbözik attól, ahogy más források szólnak róla. Shapira konklúziója az, hogy: „Annak alapján, ahogyan az itt tárgyalt héber szövegek töredékeiben megjelenik a zsidó vallásra való áttérés/visszatérés története, felmerülhet bennünk a gyanú, hogy ami judaizációként van bemutatva, az valójában a 737-as erőszakos iszlamizáció történetének újbóli elmesélésére tett kísérlet. Tehát: a József levelének nevezett forrás problematikus.”

Egy téma kutatása nemcsak a szűken vett eseménytörténet vizsgálatát jelenti, hanem vele együtt a tágabb kérdéseket is. Kutatásom egyik világos eredménye számomra az, hogy sokkal nehezebb azt bizonyítani, hogy valami nem történt meg, mint az ellenkezőjét. Az is minden eddigénél világosabbá vált, hogy nagyon fontos a nyelvészeti szigorú kritikai történelmi módszerrel ötvözni. Egy szövegnek nemcsak a keletkezési időpontját és nyelvezetét, hanem a jelentését is vizsgálni kell. A nyelvésznek önmagában nehéz meghatározni, hogy egy szöveg egy szemtanú beszámolója-e, satíra, a képzelet játéka, esetleg plágium. Ennek eldöntéséhez többféle képesség és kritikai gondolkodás szükséges. A kazár áttérés története csábít arra, hogy higgyünk benne. A prózai valóságnak pedig kisebb a vonzereje. A történelmi tényeket azonban semmiképpen sem az bizonyítja, hogy hány ember hisz bennük, és a velük kapcsolatos állításokat nem szabad elfogadni a források szigorú vizsgálata nélkül. A kazár áttérés történetének egyik nagy tanulsága: nehezebb feladat, hogy megtanuljunk kérdezni, mint hogy megtanuljunk válaszolni.

⁹⁷ Lásd *Dan Shapira: Iconoclasts and Khazars, a Note. Scrinium 4. (2008) 1. sz. 118–125.* Érdekes, bár számomra nem elég meggyőző a felvetés, „hogy a kazárok judaizmusáról való hallgatás oka a bizánci irodalomban – beleértve szent Cirill *Vita Constantinijét* is – valószínűleg az, hogy a hittérítő fivérek szégyelltek, hogy pont akkor vallottak kudarcot, amikor az ikontisztelet és az ortodoxia visszaállítása megtörtént”. (124.).

Ahhoz azonban túl sok olyan szöveg van, amelyeknek említeniük kellene az áttérést, de nem teszik, hogy ezt valóban a feltételezett szégyenérzettel magyarázhatnánk. Az áttérés történetének bizonyos aspektusait elemzi *Dan Shapira: Khazars and Karaites, again. Karadeniz Araştırmaları 13. (2007) 43–64.*

⁹⁸ *The Khazar Account on the Ardebil War and its Authenticity. In: Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honor of Peter B. Golden. Wiesbaden 2016. 313–336., az idézet itt: 336.*

DID THE KHAZARS CONVERT TO JUDAISM?

by Shaul Stampfer

SUMMARY

It is widely believed that the Khazars or the Khazar leadership converted to Judaism during the first millennium. However, a careful and critical examination of the sources leads to the conclusion that this belief is not based on fact. The Hebrew sources are apocryphal or forged, while the sources in Arabic are derivative and contradictory. The story of the conversion to Judaism does not appear in Byzantine texts, in major works of Muslim historians and geographers, nor in reliable Hebrew sources. There is no hint of Khazar Jewry in material sources such as burials and graffiti. An 'imitation' dirhem with the word 'Moses' was minted in 837–838, but this was not repeated. This does not fit a state policy narrative of Jewish identity. There was no good reason for the Khazars to convert to Judaism, nor is there any indication that there was a significant Jewish community in the Khazar lands. It seems that the identification of Khazars as Jews started as a form of anti-Khazar invective and was transformed by some Jews into a triumphant myth – fascinating, but historically unverifiable.